

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2010 metai

1

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2011

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2010

1

Vilnius 2011

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2010

1

Vilnius 2011

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2011
© Straipsnių autoriai, 2011

ALVYDAS NIKŽENTAITIS, IRENA ŠUTINIENĖ

BALTIJOS KELIO DVIDEŠIMTMETIS: EILINIS JUBILIEJUS AR KULTŪRINĖS ATMINTIES TRANSFORMACIJOS PRADŽIA?

2010 metais Lietuvoje greta Lietuvos Tūkstantmečio buvo minimi kiti du jubiliejai, susiję su XX amžiaus istorija: Molotovo–Ribentropo pakto 70-metis bei Baltijos kelio 20-metis. Abu šie XX a. įvykiai laikytini epochiniais ne tik Lietuvai, bet ir platesniam regionui. Molotovo–Ribentropo paktas visų pirma lėmė Baltijos šalių nepriklausomybės praradimą, o Baltijos kelio efektas buvo absoliučiai priešingas. 1989 m. išryškėjusi pilietinė tuometinių Pabaltijo sovietinių respublikų gyventojų drąsa įtvirtino nuostatą dėl neprievartinio pasipriešimo formos galimos sėkmės ir buvo svarbi Baltijos šalių Nepriklausomybės atkūrimo preliudija. Ši žingsnį galima lyginti su kitais įvykiais regione, tokiais kaip popiežiaus Jono Pauliaus II vizitas į Lenkiją ir su juo susijęs vidinis lenkų išsilaisvinimas bei Berlyno sienos griuvimas 1989 m. lapkričio 9 dieną.

Greta istorinės reikšmės, vienas iš šių įvykių, o konkrečiai Molotovo–Ribentropo paktas yra svarbus ir kita prasme. Būtent šis paktas yra Lietuvos kultūrinės atminties centrinė ašis, didžiojo pasakojimo apie 1990 m. kovo 11 dieną atkurtą Lietuvos Respubliką pamatas.

Molotovo–Ribentropo pakto įsitvirtinimo lietuvių kultūrinėje atmintyje pavyzdys gerai rodo, kaip formuojama pati valstybės atmintis. Nors šio pakto, o ypač jo slaptųjų protokolų paskelbimas atliko svarbų vaidmenį atkuriant Baltijos šalių valstybingumą¹, Lietuvoje jis iškart netapo atsikūrusios Lietuvos Respublikos egzistavimą legitimuo-

¹ B. Christophe, *Staat versus Identität. Zur Konstruktion von „Nation“ und „nationalem Interesse“ in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995*, Köln, 1997, S. 104–122. Plg. Č. Laurinavičius, V. Sirutavičius, *Lietuvos istorija*, t. 12, d. 1: *Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo iki Kovo 11-osios“*, Vilnius, 2008.

jančių naratyvu. Prieš 70 metų sudaryto pakto reikšmė Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje², išaugo tik debatų dėl 1945 m. gegužės 8/9 dienos vertinimo ir Lietuvos Respublikos prezidento Valdo Adamkaus galimo vykimo į Maskvoje rengiamas iškilmes.

Pasaulio istorijoje nebuvo valstybių be kultūrinės atminties. Kiekviena sena ar naujai susikūrusi valstybė kuria kultūrinę praeities aplinką, kurioje išryškinami tai valstybei svarbūs praeities pasakojimai bei jais išreikštos vertybės, kurioms politiškai organizuota visuomenė reiškia pagarbą, jas puoselėja bei siekia įdiegti ateinančioms kartoms. Kultūrinę atmintį kuria visuomenės politinis elitas, sprendimų forma nustatydamas, kokius praeities siužetus derėtų visų pirma visuomenei prisiminti, kurių reiktų atsisakyti. Būtent kultūrinės atminties kūrimo metu ir vyksta procesas, dažnai įvardijamas „nugalėtojų istorija“ arba istorijos perrašymu. Kultūrinės atminties centre atsідūrę praeities vaizdiniai yra ritualizuojami, siekiant sukurti visuomenės emocinį ryšį su išrinktąja praeitimi.

Molotovo–Ribentropo paktas priklauso tos išrinktosios praeities tipui Lietuvoje. Tačiau kaip vienas toks jis negali funkcionuoti viešojoje erdvėje ir pats savaime jis nėra Lietuvos kultūrinė atmintis. Prisiminimai apie šį prieš 70 metų vykusį įvykį papildyti kitais siužetais: 1940 m. Lietuvos okupacijos ir aneksijos istorija, pasakojimais apie lietuvių deportacijas į Sibirą pirmosios ir antrosios sovietinės okupacijos metais³. Bendrai didįjį pasakojimą, legimitizuojantį šių dienų Lietuvos Respubliką, t. y. jos kultūrinės atminties pagrindą, galima pavadinti pasakojimu apie Lietuvos Nepriklausomybės praradimą. Tipologiškai tokia kultūrinė atmintis priskirtina atminčių tipui, kurių centre stovi auka. Lietuvos visuomenė tokiu būdu priklauso nemažai Europos valstybių grupei, laikančių save istorijos auka ir naująjį visuomenės bei valstybės identitetą konstruojančių pralaimėjimo istorijų pagrindu.

Pasaulyje nėra kultūrinių atminčių, grindžiamų išimtinai aukos kompleksu. Nors aukos momentas tokio tipo atmintyse ir yra dominuojantis, tačiau svarbų vaidmenį jose atlieka ir pasipriešinimo momentas. Jei istorija nesuteikia galimybių atrasti joje pasipriešinimo epizodų, tokios istorijos yra sukuriamos. Tipišką sukurtųjų istorijų pavyzdį visuomenėse, kuriose dominuoja aukos naratyvas, reprezentuoja Latvijos ir Estijos pavyzdžiai. Šiose dviejose valstybėse, panašiai kaip Lietuvoje, dominuoja pasakojimas apie valstybingumo netektį, o pasipriešinimo istorijos elementas atrandamas

²Plg. E. D m i t r o w, Erinnerung und Verschweigen des Warscheuer Aufstands in Deutschland, Polen und der Sowjetunion/Rußländische Föderation, *Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. Von M. Aust, K. Ruchniewicz, S. Troebst, Köln etc., 2009, S. 199–219, čia p. 216–217.

³A. N i k ž e n t a i t i s, Die Epoche der Diktaturen. Erinnerungskonkurrenz in Litauen, *Osteuropa*, 2008, 58. Jg. Nr. 6: *Geschichtspolitik und Gegenerinnerung. Krieg, Gewalt und Trauma im Osten Europas* (toliau – *Geschichtspolitik...*), S. 159–167.

SS divizijų egzistavimo fragmente⁴. Divizijų, kurios nariai gal ir norėjo atkurti šių dviejų Baltijos valstybių Nepriklausomybę ir ginti ją nuo sovietinės armijos, tačiau dėl objektyviai susiklosčiusių aplinkybių, panašiai kaip ir generolo Plechavičiaus Vietinė rinktinė, savo norų taip ir negalėjo realizuoti.

Lietuvos atveju istorijos išradinėti nereikėjo. Herojiniu pralaimėjimu grindžiamas atminties elementu buvo įvardyta partizaninė kova, Lietuvoje trukusi išpūdingai ilgą laikotarpį. Tokiu būdu, kalbant apie Lietuvos kultūrinę atmintį, galima konstatuoti, kad jos centre yra ne tik Lietuvos Nepriklausomybės praradimo istorija, tačiau ir pasipriešinimo sovietams istorija, neretai kovą su sovietais pratęsianti net iki pat 1990 m. Kovo 11-osios ar net iki tarptautinio Lietuvos valstybės pripažinimo 1991 m. rugpjūčio mėnesį.

Molotovo–Ribentropo pakto, atminties apie šį įvykį vieta taip sukonstruotoje atmintyje yra išskirtinė. Nuo šio pakto pasirašymo prasidėjo Lietuvos valstybingumo naikinimo istorija, jau dėl šios praeities šis 70 metų senumo įvykis yra tapęs centre didžiojo Lietuvos naratyvo dalimi.

Skirtingai interpretuojama praeitis skiria visuomenes, panašiai interpretuojama jungia. Atsimerant šią mintį, derėtų paanalizuoti atmintį apie Molotovo–Ribentropo paktą pasauliniame kontekste. Iš karto būtų galima konstatuoti, kad, kitaip nei Gegužės 8-oji⁵, šis įvykis nėra atminties vieta JAV, šį Europos padalijimą menkai prisimena britai ar prancūzai. Nors po pakto pasirašymo sekusi Vokietijos agresija prieš Lenkiją ir sukėlė Antrąjį pasaulinį karą, dėl keistos karo pradžios Vakarų europiečiams jis siejasi su aktyvių karo veiksmų pradžia. Šio karo priešistorė geriausiu atveju jiems asocijuojasi su karo Vokietijai paskelbimu rugsėjo pirmą dieną, tačiau ne su Hitlerio ir Stalino sandėriu. Šis paktas nieko nereiškia ir tokioms Vidurio Europos valstybėms kaip Vokietija. Dėmesio koncentravimas į Antrojo pasaulinio karo brutalizaciją ir holokaustą verčia juos labiau dėmesį kreipti į laikotarpį, prasidėjusį nuo Sovietų Sąjungos užpuolimo⁶. Panaši situacija susiklostė rytinėje Lietuvos kaimynėje – Rusijoje. Kultūrinę atmintį užvaldęs Pergalės Didžiajame Tėvynės kare mitas verčia rusus ignoruoti sandorį, galintį gerokai sutepti įsivaizduojamo Europos išvaduotojo mundurą⁷. Vladimiro Putino bandymas atsiriboti nuo šio pakto bei Stalino užsienio politikos, minint Antrojo pasaulinio karo pradžios jubiliejų Lenkijoje⁸, laikytinas daugiau gestu, skirtu išskilmėse dalyvavusiems kitų šalių lyderiams, nei esminės pozicijos peržiūrėjimo šiuo klausmu pradžia.

⁴ K. B r ü g g e m a n n, Denkmäler des Grolls. Estland und die Kriege des 20. Jahrhunderts, ten pat, p. 129–146.

⁵ Plg. S. T r o e b s t, 1945. Ein (gesamt-)europäischer Erinnerungsort?, ten pat, p. 67–76.

⁶ S. T r o e b s t, Der 23. August 1939. Ein europäischer Lieu de mémoire, ten pat, 2009, 59 Jg. Nr. 7–8: *Der Hitler–Stalin–Pakt. Der Krieg und die europäische Erinnerung*, S. 249–256, čia p. 253.

⁷ Ten pat, p. 254–255.

⁸ Žr. Vladimiro Putino straipsnį: List Putina do Polaków, *Gazeta Wyborcza*, 2009 08 31.

Tokiu atveju lieka šalys, kurias tiesiogiai paveikė paktas: Suomija, Baltijos šalys, Baltarusija, Ukraina, Moldova ir Rumunija. Tačiau ir šių šalių laikysena pakto atžvilgiu toli gražu ne vienoda.

Rugsėjo 17 diena – sovietų armijos agresijos prieš Lenkiją pradžia baltarusiams yra nacionalinė šventė – Rytų ir Vakarų Baltarusijos susivienijimo diena⁹. Trumpą laiką po 1990 m. nacionalinė šventė ją laikė ir Moldovos gyventojai, tačiau pastaraisiais metais dėl prorumuniškos šios šalies gyventojų dalies nuostatų Molotovo–Ribentropo paktas neakcentuojamas šios šalies, kuri, tiesą sakant, ir atsirado dėl pakto, viešojoje erdvėje¹⁰. Tokios pačios nuosaikios nuostatos, nors ir dėl skirtingų priežasčių, dominuoja šiandieninėse Suomijos ir Ukrainos valstybėse. Po „oranžinės revoliucijos“ prasidėjusi nauja Ukrainos valstybės istorijos politika buvo orientuota visų pirma į atsiribojimą nuo bendros istorijos su Rusija ir SSSR, o Ukrainos SSR istorija pradėta traktuoti kaip okupuotos šalies istorija¹¹. Tokiame istorijos politikos kontekste net neverta tikėtis, kad Molotovo–Ribentropo paktas bus vertinamas taip pat kaip Baltarusijoje. Kita vertus, toks nutylėjimu grindžiamas konsensusas gali pasirodyti trapus, prezidento rinkimus pralaimėjus Jusčenkai, kadangi pagrindinė opozicinė regionų partija šiuo klausimu laikosi, atrodo, kitokios pozicijos. Viena įtakingiausių šios partijos veikėjų Hanna Herman neseniai ragino peržiūrėti dabartinę požiūrį į paktą, nes jo dėka susivienijo Rytų ir Vakarų Ukraina¹². Suomijoje, vertinant Antrąjį pasaulinį karą bendrai ir Molotovo–Ribentropo pakto padarinius konkrečiai, linkstama prie nuomonės, kad Suomija pasiekė „gynybinę pergalę“. Karelijos praradimas tematizuojamas Suomijos kultūrinėje atmintyje, tačiau politinius reikalavimus susigrąžinti prarastas teritorijas kelia tik visuomenės marginalai¹³. Nors Rumunijoje paktas ir laikomas pasaulio sąmokslu prieš ją dalimi, jį užgožia vėlesnio Rumunijos, kaip nacionalsocialistinės Vokietijos sąjungininkės, išjungimo į Antrąjį pasaulinį karą šešėlis, tuo pačiu paktas yra Antonescu kulto šešėlyje¹⁴. Tokiu būdu bendro atsiminimo ir vienodos pakto konotacijos erdvė susiaurėja iki trijų Baltijos valstybių ir Lenkijos.

⁹ Elena Temper, 17. September 1939 – Der Tag der Wiedervereinigung des weißrussischen Volkes? (Pranešimas, skaitytas konferencijoje „Der Hitler-Stalin Pakt. Grenzverschiebungen, Verfolgung, Deportationen und die Erinnerungskultur im östlichen Europa“ Leipzige 2009 m. Rugsėjo 24–23 d.

¹⁰ Vasile Dumbrava, „Der Pakt betrifft uns nicht“. Zu Deutungen des Hitler-Stalin Pakts in der MSSR/ Republik Moldova (Pranešimas, skaitytas toje pačioje konferencijoje, žr. 9 nuor.).

¹¹ W. J i l g e, Nationalukrainischer Befreiungskampf. Die Umwertung des Zweiten Weltkrieges in der Ukraine, *Osteuropa*, 2008, 58. Jg. Nr. 6: *Geschichtspolitik...*, S. 167–186, čia p. 182–163.

¹² T. A. O l s z a ń s k i, Ukrainka polityka historyczna, *Tydzien...*, na *Wschodzie*, 2009, nr 30 (105). Internetinė prieiga: <<http://osw.waw.pl/pub/Biuletynosw/2009/0909/090909/TnW01.html>>. [Žiūrėta 2009 12 08].

¹³ P l g. J. Z ä g e l, R. S t e i n w e g, *Vergangenheitsdiskurse in der Ostseeregion*, Band 1: *Auseinandersetzungen in den nordischen Staaten über Krieg, Völkermord, Diktatur, Besatzung und Vertreibung*, Berlin, 2007, S. 170–171, 174–176.

¹⁴ Dietmar Müller, Von Moskau über Jalta nach Malta. Die Folgen des Hitlers-Stalin Pakts als Opferdiskurs. (Pranešimas, skaitytas konferencijoje, žr. 9 nuor.)

Aukos kompleksu grindžiama kultūrinė atmintis, kaip ne kartą pastebėta šios problematikos tyrinėjimuose, skatina ne tik nekritišką požiūrį į praeitį, visų pirma užkirsdama kelią tirti savos grupės istorinės atsakomybės klausimą, bet ir stiprina poreikį ieškoti priešų išorėje. Šis pastebėjimas ypač gerai tinka šalims, savąją kultūrinę atmintį grindžiančioms Molotovo–Ribentropo paktu. Pasaulyje niekas, išskyrus pavienius komunistinių pažiūrų istorikus ir dalį Rusijos politinio elito, nebando neigti, kad Molotovo–Ribentropo paktas sudarė sąlygas SSSR užgrobti Batijos valstybes 1940 m. Lietuvoje, akcentuojant būtent šį beveik visuotiną faktą, labai dažnai siekiama nutylėti kitą su juo susijusį įvykį – Vilniaus krašto atgavimą tais pačiais 1939 m. Vertinant būtent šį labai komplikuoatą faktą, reiktų pasinaudoti lenkų patirtimi, kaip analizuoti jiems ne mažiau skausmingus istorinius klausimus, susijusius su vokiečių deportacijomis iš naujai Lenkijai priskirtų teritorijų. Vieno lenkų intelektualo žodžiais, svarbiausia, dėl ko galbūt turėtų gailėtis lenkų pusė, buvo ne klausimas ar, tačiau klausimas, kaip¹⁵.

Pastaruoju metu ryškėja ir kitos problemos, susijusios su vis didėjančia Molotovo–Ribentropo paktų reikšme regiono šalių kultūrinėje atmintyje. Peteris Niedermülleris, aptardamas atminties problemas, su kuriomis susiduria postkomunistinės šalys, konstatavo, kad kolektyvinei atminčiai susiduria su istorine tiesa, kurią jis įvardija kaip politizuotą atmintį, atsiranda du kovos laukai. Simbolinėje kovoje už istorinę tiesą išsikristalizuoja atminties bendruomenė, siekianti vienos tiesos, turinčios tikslą legitimuoti politinio elito valdymą ir pačią sistemą, įtvirtinimo. Antrasis kovos laukas susijęs su pirmuoju. Tuo metu, kai susiformuoja „teisingos atminties“ modelis, iškyla poreikis stigmatizuoti kitus atminties modelius¹⁶. Kultūrinės atminties, pagrįstos Nepriklausomybės praradimo naratyvu Lietuvoje atveju siekiama kriminalizuoti praeitį, numatant baudžiamąją atsakomybę, šiuo atveju už neteisingą partizaninės kovos Lietuvoje pristatymą. Tokio praeities kriminalizavimo šalininkai teigia besiremiantys europine patirtimi, konkrečiai Austrijos¹⁷, čia pat nesidrovėdami smerkti Rusijos istorijos politikos. Tuo tarpu gerai pasaulyje žinomos rusų žmogaus teisių gynimo organizacijos „Memorial“ nario Nikitos Petrovo žodžiais, Rusijos diplomatai, prieš kurdami prezidento komisiją, nukreiptą prieš Rusijos interesams kenkiančią istorijos falsifikaciją, taip pat sėmėsi patirties iš praeities kriminalizavimo praktiką naudojančios Austrijos¹⁸...

¹⁵ Ich habe Horst Bienek ausgesiedelt – Der Soziologe Andryej Ziemilski im Gespräch mit Adam Kryeminski, *Verlorene Heimat. Die Vertreibungsdebatte in Polen*, K. Bachmann, J. Kranz, Bonn, 1998, S. 55–68, čia p. 63.

¹⁶ P. N i e d e r m ü l l e r, Der Mythos Gemeinschaft, Geschichte, Gedächtnis und Politik im heutigen Osteuropa, *Umbruch im östlichen Osteuropa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis*, Ö Andree CorbeaßHoisie u. A., Innsbruck, 2004, S. 11–27, čia p. 16–17.

¹⁷ T. Č y v a s, Kai kurie istorikai sutartų su Vladimiru Žirinovskiu, <<http://balsas.lt/naujiena/319014/>>. [Žiūrėta 2009 11 17].

¹⁸ Nikitos Petrovo mintys, pasakytos tarptautinės konferencijos „Polen-Russland-Deutschland. Geschichtspolitik und Gegenwart“, vykusios 2009 m. lapkričio 12 dieną, metu.

Be nekritiško požiūrio į savąją praeitį, visoms neigiamos pakto atminties vienijamoms valstybėms yra būdingas istoriškumu grindžiamas antirusiškumas, žinomo lenkų intelektualo Alexanderio Smolaro žodžiais, net šalių užsienio politikas pavertęs istorijos politika¹⁹. Pavyzdžiui, kaip 70 metų senumo paktas veikia šiandieninę politiką, toli nereikia ieškoti. Prieš keletą metų tuometinis Lenkijos gynybos ir dabartinis užsienio reikalų ministras Radekas Sikorskis Vokietijos–Rusijos susitarimą dėl *Nord Stream* projekto pavadino antruoju Molotovo–Ribentropo paktu²⁰. Kurį laiką pablogėję ne tik Lenkijos–Rusijos, tačiau ir Lenkijos–Vokietijos santykiai²¹ taip pat yra laikoma užsienio politikos pakeitimo istorijos politika pasekmė. Tačiau per Molotovo–Ribentropo paktą interpretuotos aukos kompleksu grindžiama kultūrinė atmintis kelia problemų ne tik Baltijos šalių ir Lenkijos dvišaliams santykiams su Rusija, ar Lenkijos atveju – ir su Vokietija, bet ir su partneriais Europos Sąjungoje. Iki naujųjų Vidurio Rytų šalių priėmimo į Europos Sąjungą šios bendrijos šalys laikė save ir bendros atminties erdve. Praeities atžvilgiu susiformavęs konsensusas buvo gana paprastas. Svarbiausiu uždaviniu ir pamoka iš praeities senosios Europos Sąjungos šalys laikė siekį neleisti pasikartoti Antrojo pasaulinio karo katastrofai, o jos pagrindiniu simboliu laikė holokaustą²². Naujosios Europos šalys į jau ir atminties prasme susiformavusią bendriją atėjo su savo praeities vaizdiniais, dažnai konfrontuojančiais su esminiais kultūrinės atminties, dominuojančios Europos Sąjungos šalių senbuvių valstybėse, elementais.

Šalys, Antrojo pasaulinio karo metais ar tuoj po jo išgyvenusios sovietų ir nacių okupacijas, natūraliai yra linkusios jas lyginti. Šie procesai ir kai kuriose senosiose Europos Sąjungos šalyse yra pažengę gana toli. Tačiau dažnai lyginant atsiranda aukų konkurencija, kas Vakarų pasaulio šalyse yra prilyginama holokausto reikšmės menkinimui. Tokie vakariečių įtarimai, jeigu paanalizuosime kad ir pačios genocido sąvokos vartojimą bei genocido istorijai skirtų muziejų ekspozicijų turinį, ypač Baltijos šalyse, nėra be pagrindo. Ir tokius konfliktus tarp senosios ir naujosios Europos Sąjungos narių skatina ne vien praeities vaizdiniai, kylantys iš dviejų skirtingų valstybių okupacijų, kiek iš aukos kompleksu grindžiamos atminties kultūros.

Aukos, ieškomos kaltų kituose kraštuose, sunkiai pripažins budelio vaidmenį konkrečiuose istorijos epizoduose²³. Būtent toks nekritiškas požiūris į save lėmė ypač aštrias politines diskusijas dėl vietinių gyventojų dalyvavimo holokauste Latvijoje,

¹⁹ A. S m o l i a r, *Geschichtspolitik in Polen*, *Transit*, 2008, Bd. 35, S. 50–67, čia p. 59.

²⁰ Plg. M. M i o d e k, „Das ist ein neuer Ribbentrop – Molotov – Pakt!“ Eine historische Analogie in Polens Energie-debatte, *Osteuropa*, 2009, 59 Jg. Nr. 7–8: *Der Hitler – Stalin Pakt. Der Krieg und die europäische Erinnerung*, S. 295–305.

²¹ Plg. P. T h e r, *Last der Geschichte – Falle der Erinnerung*, *Transit*, 2006, S. 70–87.

²² A. S m o l i a r, *Geschichtspolitik in Polen*, S. 50–67, čia p. 60.

²³ B. G i e s e n, *Das Tätertrauma der Deutschen. Eine Einleitung*, *Tätertrauma, nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs*, Hrgs. von B. Giesen, Ch. Schneider, Konstanz, 2004, S. 11–54, čia p. 20.

Lietuvoje ir Lenkijoje. Lietuvių dalyvavimo holokauste klausimas laikytinas ir viena iš priežasčių, kodėl į neigiamą pusę pasikeitė lietuvių požiūris į žydus²⁴. Nors tam tikras istorine praeitimi grindžiamas antisemitizmas nėra vien neigiamo požiūrio į paklą vienijančios atminties bendrijos požymis, tačiau ši Baltijos šalims ir Lenkijai būdinga savybė, kaip ir istoriniais resentimentais pagrįstas antirusiškumas, yra ir dalies naujų Europos Sąjungos narių konflikto su senaisiais priežastis. Konfliktai dėl atminties buvo viena iš priežasčių, lėmusių Prancūzijos ir Olandijos nenorą ratifikuoti Europos Sąjungos sutartį. Tai buvo ne tik protestas prieš galimą tolesnę Sąjungos plėtrą į rytus, tačiau ir prieš naujuosius šios bendrijos narius ir jų vykdomą atminties politiką²⁵.

Kaip rodo diskusijos dėl bendros Europos atminties bei bandymai kurti Europos istorijos muziejų Briuselyje, Europos Sąjungoje vis labiau įsisamoninama bendros kultūrinės atminties formavimo svarba. Nors tokiuose debatuose kaip visos Europos centrinė atminties figūra vis dar akcentuojamas išimtinai holokaustas²⁶, netrūksta tekstų, kuriuose vardinamos kitos temos. Dažnai pripažįstant holokausto vietą Europos atmintyje, nevengiama kalbėti apie kitą negatyvią atmintį – sovietinio komunizmo, armėnų genocido, deportacijų ar kolonializmo, kartu pabrėžiant Europos kontinento sėkmės epizodus: Europa kaip nauja tėvynė imigrantams ar bendrai Europos aukso laikotarpis po 1945 metų²⁷. Tačiau šį sąrašą, be abejonės, būtų galima praplėsti. Kaip parodė šių metų renginiai, skirti visų pirma Berlyno sienos griuvimui, 1989-ieji galėtų pretenduoti į vieną svarbiausių visos Europos atminties datų.

Berlyno sienos griuvimas, kaip dažnai pabrėžiama, tėra tik rytinės Europos dalies išsilaisvinimo iš komunizmo varžtų, Rytų ir Vakarų Europos susivienijimo simbolis. Šis įvykis turi ir pasaulinę dimensiją: Berlyno sienos griūtimi iš esmės baigėsi ir šaltasis karas. Būtent dėl šios priežasties šių metų lapkričio 9 d. Berlyne susirinko daugiau aukštesnio rango didžiųjų valstybių lyderių, nei į Antrojo pasaulinio karo pradžios minėjimą Gdanske.

Baltijos kelias, nors emociškai labiau sieja lietuvius su estais ir latviais, taip pat yra šių europinių procesų dalis, kaip taikios revoliucijos kitose Vidurio ir Rytų Europos šalyse. 1989 m. lietuviai, ko gero, pirmąkart per visą XX a. buvo aktyvūs pasaulinio masto įvykių dalyviai. Argi tokia Baltijos kelio, beje, nepriešinanti Lietuvos su niekuo, atmintis nenusipelno būti ir centrine lietuvių kultūrinės atminties figūra?

²⁴ E. D i g r y t ė, Lietuviai pajuto simpatiją rusams ir lenkams, bet nemėgsta žydų. <<http://delfi.lt/news/daily/lithuania/lietuviai-pajuto-simpatija-rusams-ir-lenkams-bet-nebemegsta-zydu.d?id=25769471>>. [Žiūrėta 2009 11 18].

²⁵ A. S m o l i a r, *Geschichtspolitik in Polen*, S. 50–67, čia p. 59.

²⁶ P l g. A. A s s m a n n, *Lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München, 2006.

²⁷ P l g. C. L e g g e w i e, *Schlachtfeld Europa. Transnationale Erinnerung und europäische Identität*, <eurozine.com/articles/2009-02-04-leggewie-de.html>. [Žiūrėta 2009 11 19].

2009 m. lapkričio 9 d. vokiečiams minint Berlyno sienos griūties metines, reikėjo peržengti per daugybę barjerų. Tą dieną prieš 20 metų griuvo Berlyno siena, prieš 71 metus prasidėjo pogromai prieš žydus, žinomi *Kristallnacht* vardu, prieš 91 metus pirmąkart buvo paskelbta Vokietijos Respublika. Galima suvokti problemas (ypač žinant holokausto svarbą Vokietijoje), kurios kilo vokiečių politikams, priimant sprendimą šiais metais minėti išimtinai komunizmo žlugimo metines.

Atminties akcento perkėlimas neturėtų būti tapatinamas su atminties apie šiuos tragiškus įvykius pradimu Lietuvoje. Tačiau prisiminimai apie skaudžią praeitį neturėtų ir toliau būti centrine Lietuvos kultūrinės atminties figūra, lemiančia ir lietuvių požiūrį į juos dabar supančią aplinką.

2009 m. Lietuvos Respublikos Seimas pataisė valstybinių švenčių ir atmintinų dienų įstatymą, nusprendamas nuo šiol minėti ne tik Juodojo kaspino, bet ir Baltijos kelio dieną. Ar tai reiškia, kad šiais metais minimas ne eilinis Baltijos kelio jubiliejus, o naujos bendraeuropinės atminties gimimo Lietuvoje diena? Seimas juk pataisė atitinkamą įstatymą...

Sociologijos požiūriu, tokios transformacijos – akcento perkėlimas nuo nepriklausomybės pradžios atminties bendraeuropinio išsilaisvinimo iš komunizmo naratyvo link – galimumo kontekstus iš dalies atskleidžia tiek Baltijos kelio – didžiausio Baltijos šalių „dainuojančių revoliucijų“ masinio renginio – kolektyvinės atminties, tiek kai kurie kiti Nepriklausomybės atkūrimo laikotarpio kolektyvinės atminties bruožai.

Susiklostė palankus tokiai transformacijai kolektyvinės atminties kontekstas – Lietuvos gyventojų kolektyvinėje atmintyje svarbiausi yra dabarties nepriklausomybės atkūrimo įvykiai, ir jų svarba didėja, o su okupacijos pradžia susijusių įvykių svarba ryškiai sumažėjo²⁸. Nors tarp išsilaisvinimo iš okupacijos įvykių minimi ir su aukomis, praradimais susiję įvykiai (ypač Sausio 13-oji), bet jie interpretuojami daugiausia teigiamuose išsilaisvinimo iš komunizmo naratyvo kontekstuose²⁹.

Kitas palankus kontekstas yra „dainuojančių revoliucijų“ kolektyvinių renginių, susibūrimų, kurių kulminacinis įvykis buvo Baltijos kelias, atminties bruožai. Šie įvykiai žmonių atmintyje labiausiai įsitvirtino per išgyventas stiprias teigiamas, vienišančias kolektyviniam veiksmui ir nukreipiančias į ateitį emocijas, todėl ši atmintis paremia pozityvius naratyvus.

Dar sociologijos klasikas E. Diurkheimas atkreipė dėmesį į stiprią ritualinių praktikų, kurioms priskirtini ir istorinių sukakčių minėjimai, latentišką galią kuriant socialinę integraciją ir solidarumą³⁰. Todėl istorinių sukakčių minėjimai gali būti su-

²⁸I. Š u t i n i e n ė, Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė, *Lietuvos etnologija* 8 (17), 2008, p. 37.

²⁹Ten pat, p. 38.

³⁰E. D i u r k h e i m a s, *Elementarios religinio gyvenimo formos*, Vilnius, 1999, p. 411–462.

prantami kaip kolektyvinio veiksmo kultūrinės galimybės, simboliniai tokio veiksmo ištekliai³¹. Sovietmečio pabaigoje opozicinės grupės dar neturėjo organizacinių, materialių, komunikacinių išteklių mobilizuoti žmones kolektyviniam veiksmui. Todėl buvo pasitelkti simboliniai kultūriniai ištekliai – būtent vieši įvykiai, gebantys sukelti kolektyvinius jausmus, galėjo suburti platesnę santykinai neorganizuotą, anksčiau nedalyvavusią visuomenę ir tuo pačiu sukurti socialinę galią. Toks protesto mobilizavimui skirtas renginys ir buvo 1987 m. minėjimas prie A. Mickevičiaus paminklo. Minėjimų ritualai veikia rekonstruodami bendruomenę to praeities naratyvo, kuriam priklauso minimas įvykis, pagrindu. Šiuo požiūriu rugpjūčio 23-ioji buvo taikliai pasirinkta simbolinė data, kurios minėjimas aiškiai ir vienareikšmiškai įvardijo okupacijos naratyvą ir mobilizavo iš jos išsilaisvinti. Vėlesni šios datos minėjimai (galbūt ir kiti Sąjūdžio susibūrimai ir ritualai) sietini jau tik su mobilizacijos masiškumo, masto klausimais. 1988 m. mitingas Vingio parke vėl tapo nuosekliu žingsniu į išsilaisvinimą, įvardijant ir įtvirtinant anksčiau viešai neišvardytą istorijos pasakojimą ir suburiant gerokai didesnę visuomenės dalį išsilaisvinimo iš okupacijos naratyvo pagrindu.

1989 m. Baltijos kelias – sujungęs trijų Baltijos šalių žmonių siekius ir apjungęs daugiausia Lietuvos gyventojų ritualas, jau buvo ne tik ir ne tiek mobilizacija ateities kolektyviniams veiksams, bet visų pirma neprievartinio protesto veiksmas, taip suvoktas daugumos organizatorių ir dalyvių. Žiniasklaidos pranešimuose ir atsakymuose į apklausas žmonės pastebi, kad dalyvavimas šiame rituale jiems turėjo kitokią reikšmę, negu dalyvavimas mitinguose – jie jautėsi, daugelis pirmą kartą, aktyviais kolektyvinio veiksmo, kad ir simbolinio, veikėjais, subjektais³². Daugeliui, ypač atokiau nuo didžiųjų miestų gyvenančių miestelių ir kaimų žmonių, tokiam neišprastam jų gyvenimo kontekstuose veiksmui reikėjo drąsos, šis veiksmas reiškė išsilaisvinimą, baimės įveikimą. Todėl neatsitiktinai Baltijos kelyje atsirado gėlės – šį kartą ne kaip aukų pagerbimo, o kaip šventės, džiaugsmo ženklas. „Drąsa“, „viltis“, „džiaugsmas“ – gana dažnai Baltijos kelio atmintyje minimos šio įvykio reikšmės³³.

Baltijos šalių „dainuojančių revoliucijų“ masiniams renginiams buvo būdingi bruožai, iš esmės skyrę nuo kolektyvinio elgesio teorijose (G. Le Bono, R. Turnerio ir P. Kiliano, H. Blumerio ir kt.) vyraujančių minios sampratų. Nors šie susibūrimai turi tam tikrą H. Blumerio *ekspresyvosios ir konvencionaliosios* bei R. Turnerio ir P. Kiliano *ekspresyvosios solidaristinės* minios bruožų, bet čia visiškai netaikytini daugelyje šių teorijų aptariami minios neracionalumo, destruktivumo, individualistinių

³¹ S. Pfa ff, G. Ya n g, Double-edged Rituals and the Symbolic Resources of Collective Action, *Theory and Society* 30, 2001, p. 578–580.

³² V. Gaidys, D. Tureikytė, Agoral Gatherings in Lithuania: An Example of *The Baltic Way, Protection of Environment: Mental Change and Social Integration Perspective*, ed. A. Biela, Lublin, 1993, p. 87.

³³ Ten pat, p. 89.

motyvų aspektai. Lenkų psichologas Adamas Biela Rytų Europos revoliucijų masinius renginius įvardija kaip „agoralinius susibūrimus“, kuriuos apibūdina tokie bruožai: 1) į aukštesniausias socialines (solidarumo, laisvės, krikščioniškosios moralės, tiesos ir kt.) vertybes³⁴ orientuoti motyvai; 2) neprievartinės intencijos; 3) savanoriškas dalyvavimas; 4) viešumas, masiškumas; 5) renginių socialinės (istorinės, patriotinės ir kt.) reikšmės suvokimas; 6) teigiama įtaka dalyviams ir visuomenei³⁵.

Dabartinei šio įvykio kolektyvinei atminčiai nėra labai svarbu, kiek žmonių iš tikrųjų dalyvavo Baltijos kelyje: joje jis suvokiamas visų pirma kaip vienybės simbolis; bet dalyvavusiųjų skaičius svarbus šio įvaizdžio populiarumui. 1992 m. atliktos apklausos duomenys³⁶ rodo, kad tai iš tikrųjų buvo daugiausia žmonių apjungęs ritualas, nors ne visos visuomenės grupės jame atstovautos proporcingai. Apklausos duomenimis, dalyvavo 31 proc. suaugusių Lietuvos gyventojų, dar 36 proc. klausėsi radijo transliacijos (iš tiesų dalyvavo daugiau, nes apklausti tik 18 m. ir vyresni žmonės)³⁷.

Baltijos kelio įvaizdis buvo ir yra siejamas su vienybe. Neturėtų stebinti, kad realus dalyvavimas skiriasi nuo šio įvaizdžio – kolektyvinė atmintis visada subjektyvi ir išryškina dabarties visuomenei aktualius aspektus. Įvairios visuomenės grupės Baltijos kelyje dalyvavo netolygiai, ir tai susiję su daugeliu veiksnių. Visų pirma dėl geografinių priežasčių – daugiausia dalyvavo gyvenusių arčiausiai – Vilniuje, Panevėžyje, Šiauliuose; taip pat suprantama, kad buvo lengviau organizuoti atvykimą iš miestų. Tai viena iš priežasčių, kodėl dalyvavo mažiausia dalis kaimo žmonių – 8 proc., miestelių – 17, rajonų centrų – 34, ir net 51 proc. – didžiųjų miestų gyventojų. Bet kaimo žmonės pasyviau dalyvavo abiem formomis – dalyvavo asmeniškai arba klausėsi radijo 86 proc. didžiųjų miestų ir 50 proc. kaimų gyventojų. Skyrėsi ir išsilavinimo grupių dalyvavimas. Daugiausia – 60 proc. dalyvavo žmonių su aukštuoju išsilavinimu. Tad daugumą sudarė didžiųjų miestų gyventojai su aukštuoju išsimokslinimu. Tarp jų vyravo vidutinio amžiaus – 35–50 metų žmonės, 18–24 metų jaunimas buvo pasyvesnis. Skyrėsi ir tautinių grupių dalyvavimo laipsnis. Lietuvių dalyvavo 35 proc., rusų ir lenkų – 14 proc. 1992 m. skyrėsi dalyvių ir nedalyvavusiųjų politinės orientacijos – 35 proc. dalyvavusiųjų ir 8 proc. nedalyvavusiųjų ketino balsuoti už Sąjūdį, o 21 proc. dalyvių ir 69 proc. nedalyvavusiųjų – už LDDP³⁸. Bet šie skirtumai neturėjo didelės įtakos Baltijos kelio įvaizdžiui to meto kolektyvinėje atmintyje. Šiame kontekste pa-

³⁴ A. Biela jas įvardija kaip „aukštesniausias“, remdamasis tokių susibūrimų dalyvių apibūdinimu, atspindinčiu identifikacijos su jomis atmosfera.

³⁵ A. Biela, Agoral Gathering: A New Conception of Collective Behavior, *Journal for the Theory of Social Behavior* 19 (3), 1989, p. 313–315.

³⁶ V. Gaidys, D. Tureikytė, min. veik., p. 85.

³⁷ Ten pat, p. 86.

³⁸ Ten pat.

minėtinas vieno dalyvio įrašas 1992 m. apklausos anketoje: „Jei mūsų tauta turi bent kelias dešimtis tūkstančių tokių šviesių veidų, aš nebijau dėl ateities.“

P. Connertonas atkreipia dėmesį, kad kuriantys bendruomenę atminimo ritualų metu gali išgyventi pakilius „kūrybiško užvirimo“ momentus, kurių metu simboliškai reprezentuojama ne tik praeitis ir dabartis, bet ir utopija³⁹. Žmonės Baltijos kelio metu išgyveno demokratiškos, laisvų, solidarių, geranoriškų žmonių ateities visuomenės utopiją ir vienybės jausmą. Todėl jo įvaizdis atmintyje jau tada tapo idealiu matu vertinant sudėtingą to meto realybę, o išgyventi jausmai dažnai įvardyti kaip „viltis“. Kaip parodė tyrimo duomenys, 1992 m. kolektyvinėje atmintyje vyravusias Baltijos kelio įvaizdžio interpretacijas sudarė šie aspektai: dauguma – 59 proc. įvardijo vienybės, solidarumo, ryšio jausmą (tautos, žmonių, įvairių tautų, Baltijos valstybių) – „stiprus iki ašarų vienybės jausmas“, „buvome viena šeima“ ir pan; žmonių draugiškumas, geranoriškumas, dėmesingumas – 17 proc.; žmonių pilietiškumas, aktyvumas – 15 proc.; kova dėl bendro tikslo, laisvės, nepriklausomybės – 12 proc.; žmonių draša, patriotizmas, stiprybė – 9 proc.; džiaugsmas ir viltis – 7 proc.; nepamirštami jausmai – 9 proc. Jau tada, 1992-aisiais, šis aspektas turėjo ir nostalgijos atspalvių: „Baltijos kelyje buvome vieningi, o dabar apsitvėrėme tvoromis“; „tada maniau, kad kiekvienas žmogus bus svarbus“.⁴⁰

Kaip galima spręsti iš šalies miestų ir rajonų spaudos bei internetinės žiniasklaidos pranešimų apie 2009 m. Baltijos kelio minėjimus, žmonių atmintyje išliko toks pat teigiamas, tik labiau nuspalvintas nostalgijos Baltijos kelio įvaizdis. Šis simbolis liko idealiu matu, kuriuo vertinama dabartis: Baltijos kelias turi būti mūsų širdyse ir naikinti piktžaidzes“; „Mes turime būti pilietiškai aktyvūs“ ir pan. Svarbiausiu šio įvykio atminties ženklu išliko pakilių emocijų, vienybės jausmo, vieningo veiksmo atmintis: „tuomet buvo grandiozinis žmonių dvasios pakilimas“; „žmonių širdžių šventė, nes tikėjimui ir vilčiai ribų nėra“. Svarbesnis tapo trijų tautų valios pareiškimo motyvas, kiek svarbesnę reikšmę žmonių atmintyje igijo drašos („Norėtuši, kad mūsų vaikai išsaugotų Baltijos kelio drašą“) ir ypač pilietinio aktyvumo motyvas: „Mes jaučiame tą patį, ką tada, prieš 20 metų – atsakomybę už Lietuvą, savo tėvynę“; „Pavyzdys pilietinio sąmoningumo, nenugalimos vienybės jėgos, kurią išreiškė 1989 rugpjūčio 23 dieną Baltijos valstybės.“⁴¹

Baltijos kelio atmintis atrodo esanti aktuali ir jaunimo, kuris žino apie šį įvykį tik iš vaizdo įrašų ir tekstų, atstovams, juos ji taip pat mobilizuoja pilietiškumui ir simbolizuoja tas pačias kaip vyresniesiems vienybės, laisvės ir kitas socialines vertybes. Tai iliustruoja tokie jaunimo atsiliepimai: „galim vieningai, visi kartu kažko siekti“; „Kai

³⁹ P. Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge, 1989, p. 251.

⁴⁰ V. Gaidys, D. Tureikytė, min. veik., 1993, p. 87–88.

⁴¹ <http://www3.lrs.lt/pls/inter/baltijos_kelias?p_r=6845&p_k=1>. [Žiūrėta 2009 12 01].

aš pagalvoju apie Baltijos kelią, jis man iškart asocijuojasi su laisve, santarve, visų suėjimu į vieną vietą ir visiška vienybe, kuri, žiūrint to meto video, atspindi kiekvieno legendinės akcijos dalyvio veide.“ „Ir taip kasmet, artėjant rugpjūčio pabaigai, apie didžią trijų tautų akciją sužinodavau vis daugiau ir daugiau, po mažą gabalėlį rinkausi žinias suvokimo tvirtovei. Dar ir dabar negaliu galutinai suvokti to reiškimo, to stebuklo, nes nebuvo, nemačiau, negirdėjau. Bet šis ~600 km tęsėsis unikumas man visą gyvenimą bus pačiu tvirčiausiu argumentu, kad konsolidacija yra šviesiausias laukas kovojant su negandų tamsa, o tikėjimas ir viltis – svarbiausi šios liepsnos šaltiniai.“⁴²

Tad Baltijos kelias kolektyvinėje atmintyje interpretuojamas kaip ryškiausias teigiamų nepriklausomybės atkūrimo laikotarpio emocijų ir aukštesniųjų socialinių vertybių (patriotizmo, pilietiškumo, vienybės siekiant tikslo ir kt.) simbolis. Būdinga, kad miestų ir regionų spaudos pranešimuose atsispindinčiuose 2009 m. Baltijos kelio minėjimų kontekstuose neminėtas pats Molotovo–Ribentropo paktas; tai rodytų, kad rugpjūčio 23-iosios minėjimo aspektų konkurencijoje laimi šis pozityvusis išsilaisvinimo naratyvo aspektas. Galbūt Nepriklausomybės atkūrimo metu Molotovo–Ribentropo pakto datai atlikus savo vaidmenį, įvardijant kolektyvinio veiksmo tikslą ir suburiant žmones jo siekti, atmintyje tapo svarbesni socialiniai ir vertybiniai paties Nepriklausomybės atkūrimo proceso efektai.

Aptartieji „dainuojančios revoliucijos“ bei ryškiausio teigiamo jų simbolio – Baltijos kelio – kolektyvinės atminties bruožai leidžia manyti, kad visuomenės atmintyje yra prielaidų įsitvirtinti pozityviam išsilaisvinimo iš komunizmo naratyvui, ypač jei institucijų kuriama kultūrinė atmintis paremtų kuriančius ne tik nostalgiją, bet ir pilietinį aktyvumą Baltijos kelio ir kitų Nepriklausomybės atkūrimo įvykių atminties aspektus.

⁴² Ten pat; <<http://www.pdfontour.com/blog/2009/08/tinklarasciu-akcijos-baltijos-kelio-atminimui-pabaigtuves-padeka-ir-rezultatai/>>. [Žiūrėta 2009 12 01].